

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

**Методичні рекомендації
до практичних робіт з дисципліни
«Менеджмент природно-заповідних територій» для
студентів спеціальності 101 Екологія (ОР магістр)**

м. Івано-Франківськ 2021

*Рекомендовано до друку Вченою радою Факультету природничих наук як
навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 101 Екологія
(ОР магістр)
(протокол засідання Вченої ради № _ від _____ 2021 року)*

Автор:

Черепанин Роман Миронович – кандидат біологічних наук, викладач (м. Івано-Франківськ).

Рецензенти:

Миленька М.М. – кандидат біологічних наук, доцент, завідувачка кафедри біології та екології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Клід Віктор Васильович – кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри лісового і аграрного менеджменту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Мельниченко Г.М. Методичні рекомендації до практичних робіт та самостійної роботи з дисципліни «Менеджмент природо-заповідних територій» для студентів спеціальності 101 Екологія (ОР магістр) – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. – 46 с.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Практичне заняття №1.....	8
Основні поняття та складові природоохоронних територій.	
Практичне заняття №2.....	11
Нормативно-правова база менеджменту природно-заповідного фонду.	
Практичне заняття №3.....	19
Структурно-функціональний аналіз системи органів управління природоохоронними територіями. Економічні аспекти управління природно-заповідним фондом України.	
Практичне заняття №4.....	26
Природоохоронна діяльність на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду України.	
Практичне заняття №5.....	29
Порядок створення територій та об'єктів ПЗФ.	
Практичне заняття №6.....	31
Державний кадастр природно-заповідного фонду.	
Практичне заняття №7.....	33
Міжнародне співробітництво у галузі менеджменту природоохоронних територій.	

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Менеджмент природо-заповідних територій» належить до нормативних дисциплін циклу професійної підготовки ОП «Екологія» другий (магістерський) рівень. Один з ефективних шляхів охорони природного багатства є вироблення механізмів раціонального використання, відтворення, збереження та управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду. Це обумовлює актуальність вивчення дисципліни «Менеджмент природозаповідних територій», яка є основою сталого управління природними ресурсами.

Мета курсу «Менеджмент природозаповідних територій» є вивчення особливостей розвитку, збереження і відтворення природоохоронних територій з урахуванням управлінських підходів щодо забезпечення їхнього збалансованого розвитку в суспільних умовах.

Завдання дисципліни:

1. Вміти проводити структурно-функціональний аналіз системи органів управління природоохоронними територіями.
2. Розуміти нормативно-правову базу менеджменту природно-заповідного фонду.
3. Знати порядок створення територій та об'єктів ПЗФ, вміти застосовувати ці знання на практиці
4. Застосовувати у практиці управління міжнародні інструменти для охорони територій особливої цінності.
5. Розуміти економічні аспекти управління природно-заповідним фондом України.

Предметом навчальної дисципліни є особливості управління природоохоронними територіями.

Відповідно до ОПП «Екологія» студенти при вивченні дисципліни «Менеджмент природно-заповідних територій» набувають таких загальних (ЗК) та спеціальних (СК) компетентностей:

Загальні компетентності:

ЗК01. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК03. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).

ЗК04. Здатність розробляти та управляти проектами.

ЗК07. Здатність мотивувати людей та рухатись до спільної мети.

Фахові компетентності:

СК09. Обізнаність на рівні новітніх досягнень, необхідних для дослідницької та/або інноваційної діяльності у сфері екології, охорони довкілля та збалансованого природокористування.

СК14. Здатність управляти стратегічним розвитком команди в процесі здійснення професійної діяльності у сфері екології, охорони довкілля та збалансованого природокористування.

К15. Здатність до організації робіт, пов'язаних з оцінкою екологічного стану, захистом довкілля та оптимізацією природокористування, в умовах неповної інформації та суперечливих вимог.

СК17. Здатність самостійно розробляти екологічні проекти шляхом творчого застосування існуючих та генерування нових ідей.

СК18. Здатність оцінювати рівень негативного впливу природних та антропогенних факторів екологічної небезпеки на довкілля та людину.

Програмні результати навчання

ПР02. Уміти використовувати концептуальні екологічні закономірності у професійній діяльності.

ПР09. Знати принципи управління персоналом та ресурсами, основні підходи до прийняття рішень в умовах неповної/недостатньої інформації та суперечливих вимог.

ПР12. Уміти оцінювати ландшафтне і біологічне різноманіття та аналізувати наслідки антропогенного впливу на природні середовища.

ПР14. Застосовувати нові підходи для вироблення стратегії прийняття рішень у складних непередбачуваних умовах.

Структура дисципліни «Менеджмент природо-заповідних територій»

К-сть кредитів, годин				
Всього кредитів/ годин	Аудиторних		СРС (год)	Види контролю
	Лекції (год)	Практичні (год)		
3 кредитів / 90 годин	16	14	60	Екзамен

Система методів оцінювання складається із двох видів контролю: поточного та підсумкового.

Поточний контроль включає:

- тестування – така форма контролю дозволяє перевірити підготовку студентів до кожного заняття; проводиться регулярно на вибірковій основі;
- творчі завдання – проводиться з метою формування вмінь і навичок у студентів практичного спрямування, формування сучасного наукового мислення, вміння приймати відповідальні та ефективні рішення;
- самостійна робота – така форма контролю дозволяє виявити вміння чітко, логічно і послідовно відповідати на поставлені запитання, вміння працювати самостійно;
- індивідуальна науково-дослідна робота студентів (презентації дослідно-проектних робіт, звіти про розробку комплексних проектів, контрольні роботи) – проводиться протягом семестру з метою отримання практичних навиків та умінь щодо використання та опрацювання наукових джерел, написання статей, тез, оформлення звітів, розробка презентаційного матеріалу, використання теоретичних та емпіричних методів дослідження.

Упродовж поточного контролю, на практичних заняттях, студент може максимально отримати 50 балів (25 балів – за усні відповіді на практичних заняттях, 10 балів – за індивідуальну науково-дослідну роботу, 15 – за підсумкову контрольну роботу).

Підсумковий контроль проводиться у формі екзамену (максимальна оцінка – 50 балів). Підсумкова оцінка розраховується за сумою накопичених впродовж вивчення дисципліни балів.

Впродовж вивчення дисципліни студент зобов'язаний:

- систематично відвідувати заняття;
- вести конспекти лекцій і практичних занять;
- брати активну участь в роботі на практичних заняттях;
- виконувати тестові завдання;
- виконувати індивідуальні науково-дослідні завдання.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всівиди навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
80 – 89	B	добре	
70 – 79	C		
60 – 69	D	задовільно	
50 – 59	E		
26 – 49	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-25	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Практичне заняття №1

Основні поняття та складові природоохоронних територій

План

1. Що таке природоохоронні території та об'єкти?
2. Класифікація природоохоронних територій та об'єктів.
3. Зонування в межах різних типів природоохоронних територій.

Основні теоретичні положення

Згідно із Законом України "Про природно-заповідний фонд" (1992), до природоохоронних територій відносять ділянки суходолу і водойм, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу цінність. Усього мережа природно-заповідного фонду в Україні становить 2,8% загальної території. Сучасний перелік природоохоронних територій в Україні включає національні природні парки, біосферні заповідники, природні заповідники, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади та зоологічні парки.

Національний природний парк – територія, яка виключена з експлуатації людиною, має особливу цінність і може використовуватися для відпочинку людини. Зазвичай ці території мають велику площу і займають мальовничу місцевість. На території України є 12 національних природних парків: Карпатський, Подільські Товтри, Шацький, Вижницький, Синевир, Яворівський, Соколівські бескиди, Ужанський, Гуцульщина, Деснянсько-Старогутський, Святі гори, Азово-Сиваський.

Природний заповідник – територія, на якій зберігається в природному стані весь /7 природний комплекс і повністю заборонено будь-яку господарську діяльність людини. В Україні є 17 природних заповідників: Горгани, Медобори, Рівненський, Єланецький степ, Розточчя, Дніпровсько-Орільський, Поліський, Український степовий, Канівський, Луганський, Казантипський, Кримський, Карадазький, Опущький, Ялтинський гірсько-лісовий, Мис Март'ян, Черемський.

Біосферний заповідник – заповідні території, які мають міжнародне значення

і створені з метою збереження у природному стані найтипівіших природних комплексів біосфери та здійснення екологічного моніторингу. У біосферних заповідниках реалізують міжнародні наукові та природоохоронні програми. В Україні створено 4 біосферних заповідники: Асканія-Нова, Карпатський, Чорноморський, Дунайський.

Заказник – природна територія, створена для збереження і відтворення природних комплексів або окремих видів організмів. Заказники створюються для відновлення або збільшення кількості промислових тварин (мисливські заказники), забезпечення сприятливих умов для птахів під час гніздування, линяння, міграції і зимівлі (орнітологічні заказники), охорони місць нересту риби, нагулу молоді (іхтіологічні заказники), збереження особливо цінних лісових масивів (лісові заказники), окремих ділянок ландшафтів (ландшафтні заказники).

Пам'ятки природи – окремі унікальні природні утворення, які мають природоохоронне, наукове, естетичне або пізнавальне значення. Це місця поширення рідкісних видів тварин або рослин: дуже старе дерево, деякі лісові масиви, печери, скелі, унікальні водойми, водоспади тощо. В Україні налічується близько 125 пам'яток природи державного значення і близько 3000 – місцевого. Наприклад, Червоноградський водоспад на річці Джурин (Тернопільська обл.), Баранячі лоби на річці Уж (Житомирська обл.), гора Кішка (Крим).

Особливе місце у здійсненні природоохоронних заходів, а також проведенні освітньо-виховної роботи займають ботанічні сади. Найбільш відомими на території України є Нікітський ботанічний сад у Криму, Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка в Києві, Ботанічний сад ім. О. В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Донецький ботанічний сад та ін.

Основним наукомістким розділом проектів організації природно-заповідних територій, охорони й використання їх природних комплексів є функціональне зонування, яке розробляється на об'єктивній науковій основі і водночас є однією з основоположних і пріоритетних проблем заповідної геосозології.

Функціональне зонування здійснюється з метою ефективної реалізації основних функцій природно-заповідних територій: збереження цінних природних

та історико-культурних комплексів і об'єктів; створення умов для організованого туризму, відпочинку й інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму збереження заповідних природних комплексів та об'єктів; проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розроблення наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища й ефективного використання природних ресурсів; проведення екологічної освітньо-виховної роботи, сприяння екологічно збалансованому соціально-економічному розвитку місцевості. Звідси, функціональне зонування - це розділення природно-заповідної території на певні ділянки (зони), що будуть мати різні режими збереження, відтворення та використання екосистем.

Функціональне зонування для біосферних заповідників здійснюється згідно із Законом України "Про природно-заповідний фонд України" і за вимогами Севільської стратегії, а для національних природних парків - ще й за рекомендаціями МСОП, а також на підставі затвердженого Положення про установу природно-заповідного фонду. Окрім біосферних заповідників і національних природних парків, воно передбачене для регіональних ландшафтних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Згідно із Законом України "Про природно-заповідний фонд України", для природних заповідників проведення функціонального зонування не передбачено.

У біосферних заповідниках виділяють такі функціональні зони: заповідна, буферна й антропогенних ландшафтів, у деяких випадках - зона регульованого заповідного режиму; в національних природних парках та аналогічно можливо в регіональних ландшафтних парках - заповідна, господарська, регульованої рекреації та стаціонарної рекреації; в ботанічних садах, дендрологічних парках та парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва - заповідна, експозиційна, наукова, адміністративно-господарська; в зоологічних парках - експозиційна, наукова, рекреаційна та господарська. Зонування території національного природного парку, рекреаційна й інша діяльність на його території провадяться відповідно до положення про національний природний парк та проекту організації території

національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів.

Загальні підходи до функціонального зонування Біосферні заповідники. Відповідно до міжнародних стандартів, функціональне зонування біосферних резерватів передбачає таке:

А) правовим чином визначається ядро (або ядра), де відповідно до цілей відбувається довготермінове збереження екосистем, для цього ядро має мати достатній розмір, щоб відповідати цій меті;

В) чітко визначається буферна зона (або зони), яка оточує або є продовженням ядра, в ній може мати місце лише антропогенна діяльність, яка не призводить до корінних змін заповідних екосистем;

С) визначається зовнішня транзитна (або перехідна) територія, де проводиться та розвивається практика збалансованого управління ресурсами.

Головними завданнями в цьому аспекті є виділення за комплексом пропозицій вчених-геосозологів різного природничого фаху, опис функціональних зон та фіксування змін в екосистемах. Функціональне зонування здійснюється для виконання біосферними резерватами таких трьох функцій: збереження ландшафтів, екосистем, видів та генетичних різновидів; сприяння економічному, соціально-культурному, екологічно збалансованому та загальному гуманістичному розвитку; підтримка демонстраційних проектів, освіти, просвіти, наукових досліджень, фонового екомоніторингу у сфері моніторингу довкілля на глобальному, національному та регіональному рівнях.

Практичне заняття №2

Нормативно-правова база менеджменту природно-заповідного фонду

План

1. Законодавство України щодо природо-заповідного фонду.
2. Нормативне регулювання територій та об'єктів ПЗФ.

Основні положення

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» — закон України, що визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони природи навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Закон встановлює, що завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. Прийнятий 25 червня 1991 року, N 1264-XII.

Управління у галузі охорони навколишнього середовища.

Закон визначає, що державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюють Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві ради та виконавчі органи сільських, селищних, міських рад, державні органи по охороні навколишнього природного середовища і використанню природних ресурсів та інші державні органи відповідно до законодавства України. (Стаття 16 Закону).

Громадські організації, відповідно до Закону, можуть також брати участь в управлінні галуззю охорони навколишнього природного середовища, якщо така діяльність передбачена їх зареєстрована статутами.

Компетенція Кабінету Міністрів України.

Стаття 19. Компетенція Кабінету Міністрів України у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Кабінет Міністрів України у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснює реалізацію визначеної Верховною Радою України екологічної політики; забезпечує розробку державних цільових, міждержавних екологічних програм; координує діяльність центральних органів виконавчої влади, інших установ та організацій України у питаннях охорони

навколишнього природного середовища.

Також Кабмін встановлює порядок утворення і використання Державного фонду охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України та затверджує перелік природоохоронних заходів; організує екологічне виховання та екологічну освіту громадян; керує зовнішніми зв'язками України в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Кабінет Міністрів встановлює порядок розробки та затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, а також порядок надання дозволів на здійснення операцій у сфері поводження з відходами.

До компетенції Кабміну належить прийняття рішень про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення.

Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду - це сукупність науково обґрунтованих природоохоронних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення, характер допустимого впливу, порядок збереження, відтворення і використання природних ресурсів природно-заповідного фонду з урахуванням специфіки його категорій та їх цільового призначення.

Біосферний заповідник. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" в біосферному заповіднику встановлюється диференційований режим збереження, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням. Збереження біотичного та ландшафтного різноманіття забезпечується шляхом:

установлення заповідного та заказного режимів;

організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів;

проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ збереження природних комплексів та об'єктів, їх ефективного використання;

додержання вимог щодо збереження заповідних природних комплексів та об'єктів під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності;

розробки проектно-планувальної і проектно-планувальної документації, землевпорядкування, лісовпорядкування, проведення екологічних експертних

заповідних природних комплексів та об'єктів;

запровадження економічних важелів стимулювання збереження заповідних природних комплексів та об'єктів;

здійснення державного та громадського контролю за додержанням режиму збереження, відтворення та використання охоронних природних комплексів та об'єктів;

встановлення підвищеної відповідальності за порушення режиму збереження, відтворення та використання охоронних природних комплексів та об'єктів, а також за їх знищення та пошкодження;

проведення широкого міжнародного співробітництва в природо-охоронній сфері;

проведення інших заходів з метою збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Природний заповідник. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" в природному заповіднику забороняється:

будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить ціловому призначенню природного заповідника, порушує природний розвиток процесів та явищ або створює загрозу шкідливого впливу на його природні комплекси та об'єкти, а саме: будівництво споруд, шляхів, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю природних заповідників, розведення вогнищ, влаштування місць відпочинку населення, стоянка транспорту, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, прогін свійських тварин, пересування механічних транспортних засобів, за винятком шляхів загального користування, лісосплав, проліт літаків та вертольотів нижче 2000 метрів над землею, подолання літаками звукового бар'єру над природно-заповідною територією та інші види штучного шумового впливу, що перевищують установлені нормативи;

геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, порушення фунтового покриву та гідрологічного і гідрохімічного режимів, руйнування геологічних відслонень, застосування хімічних засобів;

усі види лісокористування, а також заготівля кормових трав, лікарських та інших рослин, квітів, насіння, очерету, випасання худоби, вилов і знищення диких

тварин, порушення умов їх оселення, гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів та об'єктів;

мисливство, рибальство, інтродукція нових видів тварин і рослин, проведення заходів з метою збільшення чисельності окремих видів тварин понад допустиму науково обґрунтовану ємність угідь, збирання колекційних та інших матеріалів, за винятком матеріалів, необхідних для виконання наукових досліджень.

Для збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у природному заповіднику відповідно до проекту організації його території та охорони природних комплексів допускається:

виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів природного заповідника внаслідок антропогенного впливу - відновлення гідрологічного режиму, збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, які зникають тощо;

здійснення протипожежних і санітарних заходів, що не порушують заповідного режиму; спорудження у встановленому порядку будівель та інших об'єктів, необхідних для виконання поставлених завдань;

збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових стаціонарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

У разі термінової необхідності за клопотанням науково-технічної ради природного заповідника з дозволу центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища на території природного заповідника можуть проводитися заходи, спрямовані на термінове збереження природних комплексів та об'єктів, ліквідацію наслідків аварій, стихійного лиха та в інших цілях, що не передбачені проектом організації території природного заповідника та охорони його природних комплексів. Для ліквідації наслідків аварій та стихійного лиха, в результаті яких виникає пряма загроза життю людей чи

знищення заповідних природних комплексів та об'єктів, особливо термінові заходи здійснюються за рішенням дирекції природного заповідника.

Національний природний парк, регіональний ландшафтний парк. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" на цих природно-заповідних територіях з урахуванням приро-доохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, їх особливостей встановлюється диференційований режим щодо їх збереження, від-творення та використання згідно з функціональним зонуванням.

Заказник. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" на території заказника обмежується або забороняється діяльність, яка суперечить цілям і завданням цієї категорії. Гос-подарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з додержанням загальних вимог законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища. Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заказником, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму збереження, відтворення та використання охоронних природних комплексів та об'єктів.

Пам'ятка природи. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" на території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни первісного стану природних комплексів та об'єктів. Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених пам'ятками природи, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму збереження, відтворення та використання охоронних природних комплексів та об'єктів.

Заповідне урочище. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" на території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог законодавства, встановлених для природних заповідників. Власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених заповідними урочищами, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму збереження

заповідних природ-них комплексів та об'єктів.

Ботанічний сад, дендрологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" на цих штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню. Тут забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок насе-лення, здійснюється догляд за зеленими насадженнями, включаючи санітарні рубки, рубки реконструкції та догляду з підсадкою дерев і ча-гарників ідентичного видового складу замість загиблих, вживаються заходи щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників та інших декоративних рослин (квітів), трав'яних газонів тощо.

Зоологічний парк. Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" і типового положення про зоологічний парк на його території забороняється діяльність, що не пов'язана з вико-нанням покладених на нього завдань і загрожує збереженню сприят-ливих умов утримання, розведення та збереження тварин, тобто будів-ництво споруд, доріг, трубопроводів, ліній електропередач та інших комунікацій, які не пов'язані з діяльністю зоопарку; дії, що змінюють гідрологічний режим території зоопарку або призводять до перевищен-ня шумового порогу; проїзд і прохід сторонніх осіб на закритих для цьо-го територіях без дозволу адміністрації; вхід відвідувачів з тваринами тощо.

Таким чином, на думку багатьох вчених, з якою не можна не пого-дитись, і виходячи із специфіки категорій, варто виділити три "щаблі суворості охорони" територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

I. Природно-заповідні території високого рівня охорони: природний заповідник, заповідні зони біосферного заповідника, націо-нального природного парку, регіонального ландшафтного парку, бота-нічного саду, дендрологічного парку, парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідне урочище.

II. Природно-заповідні території середнього рівня охорони: пам'ятка природи, заказник, зона регульованого заповідного режиму та буферна зона біосферного заповідника, зона регульованої рекреа-ції національного природного парку та регіонального ландшафтного парку, наукова й експозиційна зони

ботанічного саду, дендрологічного парку, парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва та зоологічного парку, рекреаційна зона зоологічного парку.

III. Природно-заповідні території низького рівня охорони: зона стаціонарної рекреації національного природного парку та регіонального ландшафтного парку, господарська зона національного природного парку, регіонального ландшафтного парку та зоологічного парку, адміністративно-господарська зона ботанічного саду, дендрологічного парку, парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва, зона антропогенних ландшафтів біосферного заповідника, охоронна зона і господарська ділянка природного заповідника та інших відповідних природно-заповідних територій.

Практичне заняття №3

Структурно-функціональний аналіз системи органів управління природоохоронними територіями. Економічні аспекти управління природно-заповідним фондом України

План

1. Органи управління природоохоронними територіями та об'єктами.
2. Економічні аспекти управління територіями ПЗФ.

Основні положення

Процеси управління охороною навколишнього середовища для досягнення визначених природоохоронних цілей викликають необхідність у забезпеченні цілеспрямованої та узгодженої діяльності відповідних структур. Для цього розроблюються та застосовуються теоретичні і методичні підходи, що покладаються в основу розробки та регулювання природоохоронної діяльності на різних рівнях її здійснення.

Екологічне управління базується на принципах, які відповідають цілям управління, визначають зв'язки та відношення, що мають місце в процесі

управління. Вони є основою для побудови органів управління, розподілу компетенцій, задач, що стосуються діяльності органів управління. Принципи управління природоохоронною діяльністю формулюються на базі екологічних закономірностей взаємозв'язку суспільства з навколишнім середовищем та актуалізуються відповідно процесів, що проходять при цьому.

Основні принципи управління природоохоронною діяльністю мають правову основу та відображаються у відповідних нормативних документах. З точки зору правових аспектів виділені такі основні принципи управління у галузі охорони навколишнього середовища:

- забезпечення законності при здійсненні управління у даній сфері;
- поєднання комплексного та диференційованого підходів в управлінні охороною навколишнього природного середовища;
- поєднання державного управління із самоврядним і громадським управлінням у даній сфері;
- впровадження басейнового управління;
- програмно-цільове забезпечення розробки та реалізації заходів у галузі охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів;

Принцип законності при здійсненні державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища означає, що органи управління в даній сфері, їх посадові особи в процесі своєї діяльності мають керуватися приписами законодавства, що визначають їх повноваження, порядок прийняття відповідних управлінських рішень, а також надання управлінських послуг екологічного характеру. Органи державного управління повинні додержуватись екологічних вимог щодо заходів, які вони мають розробляти з метою забезпечення охорони довкілля, екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів.

Принцип поєднання комплексного та диференційованого підходів в управлінні охороною навколишнього природного середовища. Взаємозалежність природних ресурсів, нерозривність зв'язків у природних процесах потребує проведення в даній сфері єдиної науково–технічної політики, координації зусиль усіх органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій і громадян у розробці та здійсненні заходів щодо охорони довкілля, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Комплексність передбачає всебічне врахування екологічних, економічних, технічних, соціальних та ін. чинників, що можуть вплинути на ефективність природоохоронних заходів. Принцип поєднання державного управління із самоврядним і громадським управлінням у галузі охорони навколишнього природного середовища. Вирішення екологічних проблем потребує узгоджених дій з боку органів державного управління й органів місцевого самоврядування. За таких обставин створюється правовий механізм взаємодії органів державного управління й органів місцевого самоврядування та органів громадського управління при прийнятті на територіальному рівні рішень з певних питань охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки.

Принцип басейнового управління. У Водному кодексі України зазначено, що державне управління у галузі використання й охорони вод та відновлення природних ресурсів здійснюється за басейновим принципом. Його запровадження викликано екологічним і економічним значенням річкових басейнів, які можуть охоплювати територію декількох адміністративно–територіальних одиниць. У межах річкових басейнів замикається кругообіг речовин, розповсюджуються та акумулюються забруднюючі речовини, здійснюється розміщення об'єктів виробництва.

Басейнове управління створює умови для управління річковим

басейном як єдиним цілим, а також для збалансованості використання, охорони і відтворення водних ресурсів, запобігання порушенню умов формування водного стоку, прояву шкідливої дії вод.

Принцип програмно–цільового забезпечення розробки та реалізації заходів у галузі охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів. Цей принцип є ключовим у даній сфері державного управління, дозволяє пов'язати цілі та завдання охорони довкілля на перспективний період із спрямованими на їх виконання конкретними заходами організаційного, технічного, наукового й іншого характеру, ресурсним (фінансовим, матеріально–технічним) забезпеченням цих заходів, а також із відповідальними за їх розробку та реалізацію органами.

Програмно–цільовий принцип реалізується шляхом підготовки державних екологічних програм, розділів з питань екологічної безпеки, охорони довкілля у складі державних програм економічного та соціального розвитку держави та в інших програмних документах.

Крім того, з правової точки зору важливим є принцип взаємної відповідальності держави та громадян за збереження навколишнього середовища. Завдання держави полягає у забезпеченні якісного стану довкілля для усіх та кожного громадянина окремо, а громадян – у добровільному та свідомому додержанні норм охорони його складових.

Зазначені принципи розроблені на основі екологічних закономірностей, що є базовими для гармонізації системи «природа – суспільство». Такі закономірності знайшли своє вираження у принципах охорони довкілля та екологічно безпечної діяльності людини, які передбачають: пріоритетність вимог екологічної безпеки в усіх сферах життя суспільства; гарантування екологічно безпечного для здоров'я людини довкілля; наукове обґрунтування природоохоронних заходів; узгодження економічних, екологічних та соціальних факторів розвитку суспільства,

стале споживання природних ресурсів; забезпечення екологізації суспільного виробництва та широке впровадження новітніх технологій; відтворення природних ресурсів; комплексне вирішення питань охорони довкілля; прогнозування погіршення якості компонентів навколишнього середовища та ін.

У період переходу до сталого розвитку та підвищення ролі громадськості у прийнятті управлінських рішень робиться акцент на таких принципах управління охороною навколишнього середовища: гласності; своєчасності управлінських рішень; екологічній мотивації при регулюванні економічних відношень; міжнародного співробітництва у галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів; екологічній свідомості людей та підвищення відповідальності за негативний вплив на навколишнє середовище; збереження біорізноманіття і ін.

Методи управління природоохоронною діяльністю – це механізми, які на основі виробленої методології дозволяють ефективно вирішувати питання природокористування та охорони навколишнього середовища. Система методів управління природоохоронною діяльністю, що існує в Україні, включає адміністративні, економічні та ринкові методи.

Адміністративні методи, як власне управлінські, забезпечують можливість примусовості виконання певних умов чи рішень. Економічні методи створюють матеріальну зацікавленість у екологічній поведінці та прояві екологічної свідомості. Ринкові методи використовують підхід процесу купівлі–продажу, об'єктом якого є права на забруднення.

Адміністративні методи природоохоронної діяльності базуються на використанні заборон і дозволів, що встановлюються законодавством. Це означає введення відповідних нормативів і обмежень, а також прямий контроль і ліцензування процесів, що впливають на довкілля. Таким чином природокористувачу встановлюються допустимі величини забруднення елементів навколишнього середовища та використання природних ресурсів, яких він повинен дотримуватися. В першу чергу, застосовується нормування

антропогенного навантаження на природу: – нормативи екологічної безпеки (гранично допустимі концентрації та гранично допустимі рівні впливу на навколишнє середовище, а також вміст шкідливих речовин у продуктах харчування); – гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє середовище забруднювальних хімічних речовин; – рівні впливу фізичних та біологічних факторів на природне середовище.

Крім того, використовуються: – технічні нормативи, що регламентують утворення забруднюючих речовин та утворення відходів у виробничому процесі, та екологічні вимоги, які застосовуються до ефективності технологій очистки викидів та скидів; – стандарти якості продукції. Контроль за виконанням екологічного законодавства покладений на державні органи нагляду (контролю); певну роль у цьому відіграє громадський контроль. У теперішній час адміністративні методи природоохоронної діяльності у найбільшій мірі гарантують екологічну безпеку в Україні, але вони практично не враховують економічні особливості виробництв, не мають стимулюючої функції у процесі прийняття управлінських рішень, а також мало впливають на розвиток екологічної просвіти.

Економічні методи управління природоохоронною діяльністю є більш перспективними як у розвинених країнах світу, так і в Україні. Існують такі економічні стимули, що сприяють зменшенню негативного впливу на довкілля: збори за спеціальне використання природних ресурсів, екологічні податки за забруднення навколишнього середовища, пільгове кредитування, фінансування проектів, екологічне страхування, субсидії. До економічного впливу на природокористувача, який порушує екологічні вимоги, відносяться штрафні санкції. Саме економічний механізм екологічного управління забезпечує надходження у державні фонди фінансових ресурсів, які направляються на природоохоронні заходи.

Разом з тим, даний механізм в Україні ще не є досконалим. Зазначається, що реалізований принцип «забруднювач платить» стимулює підприємця впроваджувати екологічні технології і здійснювати природоохоронні заходи. Але

цей принцип поки що погано працює: легше заплатити за забруднення, чим будувати очисні споруди чи купувати очисне обладнання при дефіциті інвестиційних засобів. Істотним недоліком системи платежів є той факт, що в їхню основу не закладені відтворювальний і компенсаційний принцип. Це пояснюється слабкою економікою підприємств–забруднювачів і має такий наслідок, як відсутність у них стимулу для запровадження природоохоронних заходів.

Ринковий метод управління природоохоронною діяльністю формує ринки торгівлі та продажу, а також перерозподіл права на забруднення (здійснення викидів і скидів). При його реалізації органи державного управління повинні встановлювати допустимий рівень негативного впливу на елементи довкілля, що базується на сумарній емісії забруднюючих речовин. У теперішній час в Україні цей метод практично не використовується. Для його активізації необхідно організувати видачу та вільний продаж зацікавленим сторонам ліцензій – права на викиди забруднюючих речовин.

Незважаючи на перспективність, ринковий метод не позбавлений недоліків. Є побоювання, що ринкові стимули можуть превалювати над цінностями природи. Це може привести до порушення рівноваги у екосистемах та вгасання їх функцій, якщо природоохоронні заходи на певній території будуть довго не проводитись (з огляду на наявність у природокористувача – забруднювача ліцензії).

Крім зазначених методів управління, у літературних джерелах вказується на необхідність застосування ідеологічного методу управління природоохоронною діяльністю, що заснований на проведенні екологічної просвіти та виховання. Вони можуть застосовуватись у сукупності з іншими методами та стосуватися популяризації екологічної інформації, проведення тренінгів, діяльності громадськості та ін.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою показує, що у екологічному управлінні необхідне поєднання адміністративного регулювання зі стимулюючим. Для ефективного екологічного управління в Україні необхідна не тільки інтеграція механізмів такого управління, а й врахування економічного і соціального стану регіонів і міст. Це надасть певні умови для підвищення

екологічної безпеки навколишнього середовища шляхом запровадження у виробництва технологічних інновацій та підходів до управління.

Практичне заняття №4

Природоохоронна діяльність на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду України

План

1. Менеджмент екосистем на територіях ПЗФ.
2. Ведення Літопису природи.

Загальні положення

Ряд провідних екологів світу вважають за необхідне виділяти спеціальний напрям досліджень - це управління функціонуванням екосистем або менеджмент екосистем як сукупність засобів для досягнення мети. У цьому аспекті особливе значення має менеджмент охоронних екосистем, який повинен враховувати специфіку категорій природно-заповідних територій, їх площі. Навіть природні території, які займають великі площі (тисячі квадратних кілометрів) в умовах екологічної кризи в якійсь мінімальній мірі потребують управління. Тому одним із найважливіших питань функціональної біосозології є опрацювання практичних засад менеджменту екосистем, рослинних угруповань, фауністичних комплексів, видів та популяцій залежно від екологічних умов на основі обраного виду режиму збереження. У цьому контексті фахівці розрізняють в основному два види менеджменту - це менеджмент біотичних компонентів екосистем (біотопічний) та менеджмент природно-заповідних територій у цілому (ландшафтний) як окремих екосистем вищого територіального рівня.

Американський вчений Р.М. Пайл (1983) вважає, що важливими завданнями, які стоять перед керівництвом природоохоронних територій, є: 1)

підтримання сукцесійних стадій; 2) вилучення чи послаблення дії чужорідних видів рослин і тварин; 3) попередження впливу людини або відновлення екосистем після припинення дії легального і нелегального антропогенних факторів; 4) боротьба з наслідками кліматичних та гідрологічних змін; 5) усунення або послаблення несумісних з охороною природи зовнішніх впливів (забруднення повітря, води, шумові ефекти тощо); 6) боротьба зі звичними хворобами та інвазіями, які небезпечні для малих резерватів; 7) боротьба із наслідками минулих змін на даній території (деградація ґрунтів, відсутність хижаків); 8) протидія подальшому вимиранню видів біорізноманіття. Він застерігав, що "до тих пір, доки ми не будемо мати достатніх знань для того, щоби управляти всіма ресурсами з повною впевненістю, необхідно поєднувати три фактори: здоровий глузд, інтуїцію та науково обґрунтовані дії".

В умовах глобального антропогенного тиску виникають ситуації, в яких загострюється необхідність екстренного втручання в екосистеми, щоб запобігти їх деградації. Як реакція-відповідь - це стабілізація екологічної ситуації. Менеджмент заповідних екосистем та біорізноманіття застосовується у випадку, коли екосистеми втратили здатність до саморегуляції, керування ними утруднюється внаслідок відсутності детальної інформації про екологічні, трофічні, консортивні, міжпопуляційні й інші біоценологічні зв'язки. Керування екосистемами потребує знань про компоненти біоценозу, на основі яких виробляється комплексний підхід, а висновки мають подаватися узгоджено різними фахівцями.

Основна стратегія управління, наприклад, заповідними фітоценозами, повинна полягати в необхідності диференціації фітоценофонду залежно від ступеня збереженості та характеру антропогенної трансформації кожного конкретного рослинного угруповання. Наукові розробки з проблеми управління фітоценозами мають базуватися на системному підході, оскільки різні види рослин і типи фітоценозів потребують відповідно і неоднакових режимів збереження. Для втрачених угруповань необхідно розробити шляхи їх реконструкції та відновлення на основі карт розповсюдження фітоценозів у минулому, використання літературних джерел, фітоценотек, гербаріїв тощо.

Виявляються місця вірогідного зникнення поодиноких унікальних рослинних угруповань. Було б дуже доцільним передбачити і прогнозувати найбільш імовірні конфліктні екологічні ситуації, внаслідок яких можуть зникнути фітоценози, для відновлення яких варто запровадити передусім заказний режим.

Таким чином, судячи з результатів сучасних досліджень, вже сьогодні майже всі вчені згоджуються про необхідність управління степовими фітоценозами у межах їх суцільного поширення, лучними і сфагново-болотними угрупованнями лісової зони, які знаходяться на природно-заповідних територіях. Основний науковий постулат у проблемі підтримання життєдіяльності популяцій раритетних видів рослин - це забезпечення для них потрібного віталітетного простору, належних оптимальних екологічних і ценологічних умов в екотопах, з якими філоценогенетично пов'язані, збереження консорційних зв'язків з гетеро-трофними компонентами тощо.

Структура менеджмент-плану біотопу. Пропозиції в галузі управління екосистемами мають бути відображені в своєрідному документі, який називається план менеджменту або менеджмент-план, чи план управління. Плани менеджменту розробляються для окремих пріоритетних об'єктів, яким загрожує зникнення чи деградація. Такий документ повинен мати індивідуальний характер для кожного об'єкта окремо. На основі міжнародного досвіду Г.В. Парчук розробив типову структуру плану менеджменту біотопів та водно-болотних угідь.

Основними завданнями плану менеджменту є розвиток політики та законодавства щодо охорони виду (біотопу) та в аспекті природокористування, зменшення негативного впливу, підвищення участі населення (громад) у природоохоронній діяльності, штучне розведення та розселення виду, реінтродукція, екологічний моніторинг і проведення досліджень. У вступній частині типового проекту плану відзначаються нормативно-правові підстави для розробки менеджмент-плану. Такими нормативно-правовими підставами для біорізноманіття на видовому рівні є Червона книга України, Зелена книга України, міжнародні та регіональні "червоні переліки".

Однією з основних функцій плану менеджменту має бути накопичення

базової інформації щодо стану збереження біотичного виду або його біотопу. У плані повинна бути відображена така базова інформація: місце виду в таксономічній системі (класифікації біотопів); цикл та особливості сезонного розвитку виду (біотопу); поширення виду (біотопу) в минулому та на сучасному етапі, можливі дані щодо чисельності виду; характеристика загроз (чинників негативного впливу) існуванню виду (біотопу); стан вивченості виду (біотопу).

Найголовніше, план менеджменту повинен передбачати такі орієнтовні дії щодо збереження виду (біотопу): запровадження плану моніторингу за станом збереження; зменшення негативних впливів (запобігання браконьєрству, регулювання процесів природокористування; зменшення дії інших негативних чинників); штучне розведення, розселення та реінтродукція; робота з природокористувачами, відвідувачами та місцевим населенням; освітні заходи (бесіди, лекції, гуртки, виступи у пресі, на телебаченні тощо).

Складовими менеджмент-плану обов'язково мають бути картографічні матеріали із зображенням ареалів поширення видів, біотопів, місць дії негативних чинників та запланованих заходів. У заключній частині наводяться використані літературні джерела та документи. План затверджується директором природно-заповідної установи або іншої організації, яка відповідає за охорону території, де поширений вид (біотоп), популяціями котрого необхідно управляти. Копія плану менеджменту може бути поміщена в річному томі Літопису природи.

Структура менеджмент-плану водно-болотного угіддя. У типовій структурі спочатку визначаються завдання менеджменту, робиться загальний опис угіддя, в якому наводиться інформація про місцезнаходження угіддя, його межі, умови землеволодіння та земле-користування, адміністративно-управлінську інфраструктуру, відомості про абіотичне середовище (клімат, гідрологічні, геологічні, геоморфологічні умови, фунти), біотичне середовище (флору, фауну, біогеоценози), культурно-історичні умови, археологічну спадщину, природоохоронні заходи в минулому, громадський інтерес до угіддя, культурно-історичні особливості ландшафту, екологічні взаємовідносини. До цього додаються карти та фотографічні матеріали.

Оцінка плану менеджменту включає відомості про розміри угіддя та його екологічне значення, біотичне різноманіття, ступені природності, рідкості, вразливості, типовості екосистем, соціальну, економічну, естетичну, рекреаційну, культурну, історичну та сакральну цінність угіддя, освітній і громадський інтерес та наукові дослідження. Довготермінові цілі екологічного менеджменту угіддя визначають природні внутрішні та зовнішні, у тому числі антропогенні чинники впливу, законодавчі фактори, ресурси та джерела фінансування тощо.

Як альтернатива паралельно розробляється робочий план, який на основі екологічного стану угіддя включає запровадження першочергових природоохоронних заходів щодо збереження біотопів, соціотехнологічного управління популяціями окремих видів, раціонального використання ресурсів угіддя, контроль за потоками відвідувачів, освітні заходи, наукові дослідження, локальні практичні проектні роботи, підходи щодо менеджменту угіддя, адміністративне управління, робочі програми виконання проектів на певний термін, контроль за виконанням робочого плану.

Ведення Літопису природи у заповідниках та національних природних парках України передбачене Законом України "Про природно-заповідний фонд України", в якому визначено, що основною формою узагальнення результатів наукових досліджень та спостережень за станом і змінами природних комплексів, виконаних у природних заповідниках, біосферних заповідниках, національних природних парках є їх Літописи природи, тобто описи і матеріали яких використовуються для оцінки стану навколишнього природного середовища, розроблення заходів щодо охорони й ефективного використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки. Порядок підготовки та програма Літопису природи затверджуються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища України разом з Національною академією наук України. На виконання даного закону діють Положення про організацію наукових досліджень у заповідниках і національних природних парках України та Положення про наукову діяльність заповідників та

національних природних парків України. Цими документами визначено норму, що Літопис природи є головною науковою темою, яка ведеться постійно, а результати досліджень щорічно оформляються у вигляді окремих томів. Кожний том Літопису природи затверджується директором природнозаповідної установи, в якій зберігається оригінал річного тому, а копії до першого травня поточного року надсилаються до органу, в підпорядкуванні якого перебуває природнозаповідна установа, а також до центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища України, який здійснює методичне за-безпечення ведення Літопису природи у біосферних і природних запо-відниках, а також національних природних парках.

Історія. Використавши ідею Г.О. Кожевникова про необхідність запровадження безперервних наукових досліджень у заповідниках, відомий ботанік Й.К. Пачоський у першому десятиріччі ХХ століття запропонував проводити дослідження за спеціальною програмою, яка пізніше дістала назву "Літопис природи". Отримані в результаті стаціонарних досліджень дані повинні бути достовірними, репрезентативними, легко піддаватися опрацюванню за єдиною схемою по всій країні.

Багато часу минуло, доки в 1940 році була опублікована перша загальнодержавна програма наукових досліджень "Инструкция по ведению летописи природы". Тривалий час наукові співробітники тоді ще державних заповідників України, як і інших республік Радянського Союзу, працювали при складанні щорічних томів Літопису природи за методичним посібником К.П. Філонова та Ю.Д. Нухімовської "Летопись природы в заповедниках СССР", який був опублікований у 1985 році, а також частково за виданням 1986 року "Справочник по заповедному делу". Мережі національних природних парків та біосферних заповід-ників в Україні тоді ще не існувало.

У 1993 році в Україні групою фахівців під керівництвом Т.Л. Андрієнко був підготовлений перший варіант українського Літопису природи. Цей рукопис був розісланий в усі заповідники та національні природні парки України, однак більшістю з них не був запроваджений, а продовжував використовуватися старий посібник К.П. Філонова та Ю.Д. Нухімовської. Лише в 2002 році оновленим

колективом авторів знову ж під редакцією Т.Л. Андрієнко був випущений у світ методичний посібник "Програма Літопису природи для заповідників та національних природних парків".

Зміст програми. Новий методичний посібник складається з 11 розділів. На початку надається інформація про територіальну структуру та функціональне зонування. У першому томі Літопису природи вміщується текст документу про створення установи природ-но-заповідного фонду, наводиться картосхема, дані про її розміри, границі, адміністративне розташування, вміщується зведена таблиця розподілу території за основними категоріями земель. У кожному томі Літопису природи наводяться відомості про адміністративне розташування природно-заповідної території (АР Крим, область, район, село), вказується місцезнаходження центральної садиби установи, садиб філіалів чи відділень, шляхи сполучення з ними, а також населені пункти, які входять до складу природно-заповідної території і які її безпосередньо оточують (подається картосхема розташування). Окремо наводиться адміністративний поділ природно-заповідної території на відділення (лісництва), ділянки, кордони тощо. Наводиться їх кількісний і якісний склад, назви, площі, вказується кількість природоохоронних ділянок, обходів (подається картосхема адміністративного поділу). За результатами проектування, лісовпорядкування й інших документів інвентаризації земельних ресурсів вміщується зведена таблиця розподілу природно-заповідної території за основними групами угідь. Якщо переважають лісові насадження, лісовпорядкувальні партії після проведення лісовпорядкування готують форму № 1 "Розподіл державного лісового фонду за категоріями земель, групами та категоріями захисності лісів". Такі дані вміщуються в першому томі Літопису природи. У наступних томах Літопису природи наводяться відомості про зміни розмірів та границь, а також про зміни типів угідь, зведення нових будівель, кордонів тощо. Для охоронної зони наводиться її схема, дані про землекористування, площу та категорії земель. При черговому лісо-впорядкуванні природно-заповідної території оцінюють якість виконаних лісгосподарських заходів і проектують господарську діяльність на наступний ревізійний період.

Безумовно, необхідними для проведення досліджень є закладання наукових полігонів (пробні площі, профілі і трансекти). Вони забезпечують вивчення природного розвитку екосистем та змін внаслідок антропогенного впливу. На кожну постійну пробну площу мусить бути заведений паспорт. Профілі та трансекти закладаються з метою проведення різних видів спостережень - екологічних, фенологічних, зоологічних та інших з тим, щоб ними були охоплені різні геоморфологічні елементи екосистем. Бажано, щоб пробні ділянки розміщувалися на профілях або трансектах, що значно розширить можливості для порівняльних досліджень, системного аналізу динаміки природних комплексів.

У загальних рисах описується абіотичне середовище, зокрема клімат, для якого наводяться основні метеорологічні показники та характеристика сезонів року, гідрологічні та рельєфні умови. Метеостанція є обов'язковою частиною природно-заповідної науково-дослідної установи. У рівнинних умовах метеостанцію бажано розташовувати в центрі території, а в гірських, які охоплюють декілька вертикальних поясів, варто мати декілька метеостанцій в основних висотних поясах. У першому томі Літопису природи вміщують детальну характеристику всіх водойм (озер, ставків, річок, боліт, прилеглих частин моря та ділянок його узбережжя, виходів ґрунтових вод тощо). Для першого тому Літопису природи також доцільно провести фіксацію основних елементів рельєфу - річкових долин, їх терас, горбів та інших підвищень, ярів та балок, карстових ліюк тощо. Вони фіксуються на картосхемі в перший рік схематично, далі щороку проводиться їх деталізація на різних ділянках. В перший рік важливо закласти ділянки для багаторічних спостережень у тих місцях, де більш активно відбуваються зміни рельєфу.

Головним завданням Літопису природи є проведення інвентаризації флори, рослинності та фауни. Для флори встановлюється її склад, для рослинності - склад, будова фітоценозів, основні едифікатори та доміанти, вивчаються рекреаційні зміни, для фауни - чисельність фонових видів ссавців, птахів, тварин, риб, плазунів, земноводних та наземних безхребетних. У рамках програми здійснюється екологічний моніторинг фонових і рідкісних видів і фауністичних

угруповань. Щороку в Літопис природи вміщуються списки видів, виявлених при дослідженнях поточного року із різних груп біоти, детально відмічається точне місцезнаходження і ставиться дата зустрічі.

Особлива увага повинна приділятися вивченню раритетної компоненти флори, рослинності та фауни, в тому числі видів, занесених до Червоної книги України, Європейського Червоного списку тварин та рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі, міжнародних конвенцій, фітоценозів, занесених до Зеленої книги України. Потім необхідно фіксувати та досліджувати види біоти, які підлягають регіональній охороні. Вагоме значення надається організації біологічного моніторингу за видами флори і фауни та природними середовищами їх існування, які занесені до Бернської конвенції.

Традиційними для природних заповідників вже стали фенологічні дослідження, ведення календаря природи, вивчення фенокліматичної періодизації року. Календар природи є інтегруючою частиною Літопису природи, яка має мету відобразити характерні біокліматичні риси кожного сезону спостережень.

У першому томі Літопису природи подаються відомості про антропогенний вплив, який проявлявся на природно-заповідній території в минулому. У наступних томах характеризуються порушення заповідного режиму, які мали місце протягом року, можливість використання природних ресурсів у господарських цілях на відповідних ділянках та зонах і суміжних землях у радіусі 10 км, відновлювальні, регуляторні біотехнічні та созотехнічні заходи, які проводяться на окремих ділянках. Під час фіксування порушень заповідного режиму відзначають місце, де відбулося порушення (урочище, квартал, виділ), вид порушення (браконьєрство, забруднення водою, сінокосіння, збір рослинної сировини, рубка лісу тощо), його ступінь та вжиті до порушників заходи.

Новим розділом програми є аналіз результатів та перспективи наукових досліджень. Тут коротко описуються основні результати досліджень за головними напрямками ведення спостережень протягом поточного року, узагальнюються відомості і робиться короткий висновок про досягнуті наукові здобутки. Дається відповідь на запитання: що показали спостереження за

змінами в абіотичному середовищі, рослинному і тваринному світі, чи всі поставлені на початку нового року наукові завдання виконано, що і чому не виконано, чи всі об'єкти спостережень були охоплені, які виникли труднощі тощо. Особливо наголошується на результатах спостережень за рідкісними видами та рослинними угрупованнями, які занесені до офіційних переліків охоронних об'єктів. При цьому звертається увага на позитивну чи негативну тенденцію у динаміці популяцій рідкісних видів тварин, рослин і грибів.

За результатами різних досліджень у цьому розділі також стисло подається аналітичний матеріал за п'ять попередніх років спостережень, а саме узагальнюючі показники, стабільні тенденції змін, закономірності екологічних явищ, прогнози, нові види й угруповання. Це свідчитиме про застосування елементів наукового аналізу для ведення Літопису природи. Тут же наводяться результати накопичення первинної та поточної наукової інформації окремо щодо кожного типу наукового фонду, статистичні відомості про результати річної діяльності природно-заповідної установи як наукової організації.

Всі наукові дослідження повинні щорічно завершуватися природо-охоронними рекомендаціями, які поміщуються у цьому розділі Літопису природи. Природоохоронні рекомендації мають впливати, насамперед, із результатів досліджень режимів збереження в основному популяцій рідкісних видів рослин, тварин і грибів, рідкісних фітоценозів, а також із проблеми щодо поліпшення екологічного стану природно-заповідної території в цілому та відвернення антропогенного навантаження на заповідні екосистеми. Обов'язковими є рекомендації щодо біотичних об'єктів, які входять до офіційних вітчизняних та міжнародних біосозологічних переліків. Природоохоронні рекомендації оформляються як офіційний документ, повинні містити ряд чітко сформульованих біотехнічних та созотехнічних заходів, планів дій і пропозицій для вироблення управлінських рішень на різних рівнях виконавчої влади. Рекомендації мусять бути диференційованими, мати місцевий та державний характер і адресну направленість, зокрема: для адміністрації природно-заповідної установи, місцевих органів влади, спеціально уповноваженого урядового органу державного управління у галузі природно-

заповідної справи, центрального органу виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища України, його спеціальних і територіальних органів, інших зацікавлених центральних органів виконавчої влади, громадських екологічних організацій та ін-ших. Природно-заповідна установа контролює проходження природо-охоронних рекомендацій і виконує рішення, які прийняті відповідними органами управління з цього приводу.

Також нововведенням програми Літопису природи є біосозологічні засади участі установ природно-заповідного фонду у виконанні чин-них для України міжнародних конвенцій. Природно-заповідні тери-торії можуть отримати міжнародне визнання та входити до складу сві-тової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, Рамсарського переліку водно-болотних угідь міжнародного значення, Смарагдової мережі територій спеціального збереження Європи, бути ділянками транскордонних природоохоронних територій чи екологічних коридорів, нагоро-джуватись Дипломом Ради Європи та містити види з Європейського Червоного списку видів тварин і рослин, що перебувають під загрозою зникнення у світовому масштабі та інших.

Виконання програми Літопису природи має завершуватися характеристикою особливостей поточного року щодо живої і неживої природи. Слід відзначити, чи траплялися в поточному році катаклізми природних умов - бурі, вітровали, великі повені, зсуви тощо. Особливо характеризуються зміни, що відбулися в популяціях рідкісних видів рослин, грибів і тварин, які підлягають особливому виду збереження. У цьому розділі необхідно відзначити, які особливості мали наукові до-слідження в поточному році - чи були зміни тематики, штатів, у матеріально-технічному забезпеченні науки тощо.

Практичне заняття №5

Порядок створення територій та об'єктів ПЗФ

План

1. Проектування ПЗФ

2. Оголошення про створення територій та об'єктів ПЗФ

Загальні положення

Згідно із законодавством України про природно-заповідний фонд, на підставі результатів погодження клопотань центральний орган виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища забезпечує розробку проектів створення природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, заказників, пам'яток природи, парківпам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (далі - проекти створення). Проекти створення безпосередньо розробляються спеціалізованими проектними та науковими установами. Розробка проектів створення регіональних ландшафтних парків, заповідних урочищ, а також заказників, пам'яток природи та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення забезпечується територіальними органами спеціально уповноваженого органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища. Забезпечення розробки проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручено заінтересованим органам державної влади чи відповідним проектним і науководослідним установам.

З цією метою порядок відведення земельних ділянок визначається Земельним Кодексом України (2001 рік). При цьому повноваження сільських, селищних, міських, районних і обласних рад у даному питанні регулюється Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні". Під час підготовки планувальних документів на проект створення обов'язково враховуються вимоги законів України "Про основи містобудування" (1992 рік), "Про планування і забудову територій" (2000 рік), а також вимоги містобудівних норм і правил. Крім того, при створенні природно-заповідної території враховуються й інші законодавчі акти: кодекси України - Лісовий (2006 рік), Водний (1995 рік), закони України - "Про туризм" (1995 рік), "Про охорону культурної

спадщини" (2000 рік), "Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону" (2000 рік), а також ряд відповідних міжнародних конвенцій - про біорізноманіття, Рамсарська, Бернська, про всевітню спадщину тощо.

Потреби в створенні нових територій та об'єктів природно-заповідного фонду мають відображатися в комплексних оцінках територій, схемах і проектах районного планування адміністративних районів та областей.

Структура типових проектів. Після погодження клопотання центральний орган виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища розпочинає підготовку проекту створення (розширення існуючої) природно-заповідної території, методологія якого ґрунтується на необхідності збереження існуючого як рідкісного, так і типового біотичного та ландшафтного різноманіття, що втілюється у висновках та рекомендаціях вчених і регулюється спеціальними методичними розробками про зміст складу матеріалів проекту створення. Проекти створення природно-заповідних територій розробляються спеціалізованими проектними та науково-дослідними установами на підставі матеріалів погодження клопотань.

В типовому науковому обґрунтуванні, наприклад, для природного заповідника, у першому розділі викладається історія територіальної охорони і досліджень природи, направлених на створення в певних ландшафтних межах природного заповідника. В ньому наводяться історичні та правові документи, що характеризують процес створення. В одному із основних розділів наукового обґрунтування мають бути матеріали про тваринний і рослинний світ, в якому висвітлюється місце майбутнього природного заповідника у флористичному, геоботанічно-му і зоогеографічному районуванні, наводиться загальна характеристика флори, фауни, мікобіоти, їх анотований список або конспект, детальна характеристика найрепрезентативніших флористичних і фауністичних комплексів, біоценозів, популяцій, загальна характеристика рослинності, співвідношення її типів, продромус синтаксонів тощо. Окремо в пояснювальній записці необхідно охарактеризувати наукову цінність біорізноманіття, де зокрема висвітлити аутфітосозологічну оцінку раритетного складу флори,

синфітосозологічну оцінку рослин-них асоціацій, занесених до Зеленої книги України, навести список ви-дів тварин, рослин та грибів, занесених до Червоної книги МСОП, Єв-ропейського Червоного списку, Червоної книги України, Бернської та інших міжнародних конвенцій, охарактеризувати особливо цінні природні комплекси й об'єкти, що мають екологічну цінність з флорогенетичних, ботаніко-географічних та ценотичних позицій. При підготовці наукового обґрунтування на створення природного заповідника треба мати на увазі ще й те, що його територія вилучається з господарського використання, тому наукове обґрунтування має бути підготовлене високопрофесійними фахівцями.

Окрім цього, для національних природних парків та регіональних ландшафтних парків додатково потрібно навести оцінку рекреаційної ємності ландшафтів, визначити порогові величини рекреаційних навантажень на різні типи, в тому числі і вразливих екосистем, пропускну спроможність природної території в цілому щодо максимального обсягу рекреаційних потоків, встановити оцінку ступеня естетичності ландшафтів тощо.

Таким чином, для переконання землекористувачів, владних структур, громадськості, населення велике значення має характеристика природоохоронної, екологічної, естетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів, які планується взяти під охорону. Однак безперечно особливим аргументом у цьому відношенні є характеристика наукової цінності, яка завжди є різною для кожної категорії природно-заповідного фонду.

У техніко-економічному обґрунтуванні наводяться розрахунки передбачуваних розмірів прямих збитків землекористувачів, розрахунки скорочення обсягів виробництва у зв'язку з вилученням земель з господарського використання, економічна оцінка доцільності збереження території природно-заповідного фонду, порогові величини рекреаційних навантажень на різні типи, в тому числі і вразливих екосистем; пропускну спроможності території в цілому щодо максимального обсягу рекреаційних потоків.

Планово-картографічні та картосхематичні матеріали проекту створення є необхідними підтверджуючими документами до пояснювальної записки. Картосхематичні матеріали включають карто-схеми поширення рослинності,

рідкісних видів флори і фауни, занесе-них до Червоної книги України, рідкісних рослинних асоціацій, занесе-них до Зеленої книги України, особливо цінних природних комплексів, меж проявів антропогенної трансформації майбутньої природно-запо-відної території, розміщення ділянок з вірогідними режимами абсолют-ної та регульованої заповідності, господарських ділянок (для природ-ного заповідника), поширення об'єктів, що мають рекреаційну, екологічну, етнографічну цінність, еколого-освітнє, історико-культурне й інше значення. Планово-картографічні матеріали розробляються на основі проектів землеустрою та регіональних схем планування. Мірило карт визначається індивідуально для кожного об'єкта, залежно від його розмірів. Найчастіше використовується мірило 1:25000. До проекту створення може бути включений проект відводу земельної ділянки, яка вилучається.

До матеріалів погодження на створення природно-заповідної території відносяться листи-погодження та скріплені печаткою з підпи-сами відповідальних осіб карти і картосхеми-погодження. Таким чином, проект створення є основою для оголошення про створення природно-заповідної території.

Сучасні проекти створення складаються з пояснювальної записки, техніко-економічного обґрунтування, планово-картографічних і карто-схематичних матеріалів, а також матеріалів погодження на картогра-фічній основі. В останні роки визнано, що в проектах створення обов'язковими мають бути матеріали функціонального зонування для біосферних заповідників і національних природних парків, а для при-родних заповідників - матеріали про охоронну зону та господарську ділянку, яка виділяється для потреб працівників цієї природно-заповідної установи. Звичайно, така структура проектів створення не є аксіомою. Для фахівців очевидно, що ця структура потребує вдоскона-лення, передусім пояснювальна записка.

З методичної точки зору, пояснювальну записку проектів створення складають такі матеріали: відомості про назву, місцезнахо-дження, розміри, характер використання, власників та користувачів природних ресурсів, клопотання (те ж саме звернення подавача), наукове обґрунтування щодо

необхідності створення, характеристика природних, географічних, економічних умов, туристичного, рекреацій-ного потенціалу, історико-культурної спадщини, екологічного стану, існуючої мережі природно-заповідного фонду, природоохоронної, ес-тетичної та іншої цінності природних комплексів та об'єктів. У характеристиці також висвітлюються соціально-економічні й екологічні наслідки створення об'єкта природно-заповідного фонду.

Відповідно до законодавства України про природно-заповідний фонд, на підставі затвердженого проекту створення, Президентом України в формі відповідного указу приймається рішення про офіційне створення чи оголошення природних заповідників, національних при-родних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, зоологічних парків загальнодержавного значення, а біосферних заповідників з додержанням вимог міжнарод-них договорів та міжнародних програм, учасником яких є Україна. Рі-шення про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та встановлення охоронних зон територій та об'єктів природно-заповідного фонду приймається обласними, Київською та Севастопольською міськими радами. Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва й інші території та об'єкти природно-заповідного фонду, які створюються без вилучення земельних ділянок, від імені держави упов-новаженими органами виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища передаються під охорону підприємствам, установам, організаціям і громадянам з оформленням охоронного зобов'язання.

Вищезгадані документи дають право на створення установи при-родно-заповідного фонду для заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, парків-пам'яток садо-во-паркового мистецтва, зоологічних парків загальнодержавного зна-чення, відведення земельних ділянок під природно-заповідну терито-рію, а також зобов'язують відповідні органи й установи зберігати для майбутніх поколінь біотичне та ландшафтне різноманіття.

Таким чином, виходячи із вищевикладеного, в Україні встановився такий

більш-менш стандартний порядок оголошення заповідників та національних природних парків:

оформлення проекту створення й іншого відповідного пакету документів, у тому числі проекту Указу Президента України на створення природно-заповідної території;

розгляд і погодження проекту Указу Президента України з відповідними документами в зацікавлених центральних органах виконавчої влади та наукових відомствах;

розгляд і погодження проекту Указу Президента України з відповідними документами в Кабінеті Міністрів України;

розгляд і погодження проекту Указу Президента України з відповідними документами Секретаріатом Президента України;

підписання Указу Президента України про створення природно-заповідної території;

створення дирекції установи природно-заповідного фонду;

розроблення і затвердження положення про новостворену природно-заповідну територію.

Практичне заняття №6

Державний кадастр природно-заповідного фонду.

План

- 1. Основні положення.**
- 2. ПЗФ – система ПЗФ України.**

Загальні положення

За результатами даних обліку територій та об'єктів природно-заповідного фонду, поданих органами виконавчої влади на місцевому рівні, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, станом на 01.01.2020 природно-заповідний фонд України має в своєму складі 8512 території та об'єктів загальною площею 4,418 млн.га в межах території України (фактична площа 4,085 млн.га) та 402500,0 га в межах акваторії Чорного

моря.

Відношення фактичної площі природно-заповідного фонду до площі держави («показник заповідності») становить 6,77%.

Протягом 2019 року кількість об'єктів та територій природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення збільшилась на 116 одиниці загальною площею 94224,2 га.

За 2019 рік створено (оголошено) 116 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, розширено 9, зменшено площу 3, скасовано статус 1 та змінено категорію 13 об'єктів.

Зокрема, за 2019 рік площа природно-заповідного фонду найбільше збільшилась у Рівненській (на 22018,21 га), Херсонській (на 15911,84 га), Запорізькій (на 13115 га), Львівській (на 12800,6471 га) та Закарпатській (на 11716,2 га) областях.

У Волинській, Харківській та Чернівецькій області змін в природно-заповідному фонді не відбулося.

Детально з ПЗФ-України можете ознайомитися за посиланням на сайті Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України: <http://surl.li/nepz>

Практичне заняття №7

Міжнародне співробітництво у галузі менеджменту природоохоронних територій

План

- 1. Міжнародні угоди і конвенції щодо збереження біорізноміття.**
- 2. Екомережі.**

Загальні положення

Україна є договірною стороною цілої низки міжнародних природоохоронних

конвенцій та договорів, які ратифіковані належним чинним і відображені у національному законодавстві. Зокрема, до них належать: Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція, дата прийняття – 1979 рік; в Україні ратифікована 31.05.1995), Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, дата прийняття – 1971 рік; в Україні ратифікована 29.10.1996), Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція, дата прийняття – 1979 рік; в Україні ратифікована 19.03.1999), Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES – Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, дата прийняття – 1973 рік; в Україні ратифікована 14.05.1999).

Під егідою Боннської конвенції були укладені ряд угод, які діють в рамках програми ООН з довкілля – ЮНЕП (UNEP, United Nations Environment Programme). Найважливіші з них наступні: Угода АЕВА – Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів (1995 рік, в Україні ратифікована 2002 року) – Agreement on the Conservation of African-Eurasian Migratory Waterbirds; Угода про збереження кажанів в Європі (угода про збереження популяцій європейських кажанів) – The Agreement on the Conservation of Populations of European Bats (EUROBATS) – 1994 рік, в Україні ратифікована 1995 року; Угода про охорону китоподібних Середземного моря, Чорного моря та суміжних акваторій Атлантичного океану (1996 рік, в Україні ратифікована 2003 року) – The Agreement on the Conservation of Cetaceans of the Black Sea, Mediterranean Sea and contiguous Atlantic Area (ACCOBAMS).

Бернська конвенція

Один із головних природоохоронних законів Європи є Бернська конвенція. На основі цієї конвенції ґрунтуються майже всі інші природоохоронні конвенції, природоохоронне законодавство більшості європейських країн і природоохоронні директиви Європейського Союзу. Мета конвенції: збереження дикої флори та фауни та їхніх природних оселищ; заохочення співпраці між

державами в галузі охорони природи; моніторинг та контроль стану вразливих видів та видів, що знаходяться під загрозою зникнення; допомога у виданні законодавчих актів та проведення наукових досліджень з охорони природи. Конвенція визначає, які види природної флори та фауни та оселища слід охороняти в Європі. Конвенція також поширюється і на країни за межами Європи.

Бернська Конвенція містить 4 додатки: Додаток I - види флори, що підлягають суворій охороні (64 види зі списку флори України містяться в цьому додатку; з них - 43 знаходяться в Червоній книзі України); Додаток II - види фауни, що підлягають суворій охороні; Додаток III - види фауни, що підлягають охороні; Додаток IV - заборонені методи забиття, відлову та інших форм експлуатації тварин та рослин.

Одним із ключових природоохоронним нормативно-правовим актом є Бернська конвенція, ключовими положеннями якої є розділи II—IV. Ці розділи нормують охорону оселищ існування; охорону видів; спеціальні положення для мігруючих видів. При здійсненні зафіксованих у цих розділах домовленостей договірні сторони зобов'язалися: співпрацювати для досягнення цілей Конвенції; заохочувати і координувати відповідні науки, дослідження; заохочувати до відновлення природи, видів дикої флори і фауни, якщо це сприятиме збереженню зникаючих видів, з урахуванням досвіду інших договірних держав; суворо контролювати ввезення немісцевих видів дикої флори і фауни.

Інструментом реалізації Бернської конвенції – є Смарагдова екологічна мережа (EMERALD), яка була створена Постійним Комітетом Договірних Сторін конвенції у 1998 році. Центральною ідеєю цієї екомережі є створення «територій особливого природоохоронного значення» (Areas of Special Conservation Interest, ASCI). Фундамент екомережі закладений в Рекомендації №16 «Про території особливого природоохоронного значення» виконавчого акту (1989 рік) Бернської конвенції. Назва «Emerald» появилася в 1996 році в Резолюції №5, де йде мова про об'єднання територій згаданих в Рекомендації №16 в одну природоохоронну мережу.

Території особливого природоохоронного інтересу (Areas of Special Conservation Interest, ASCI) повинні відповідати певним критеріям, зокрема: значно сприяють виживанню видів, що знаходяться під загрозою зникнення, ендемічних

видів або будь-яких видів, що перелічені в додатках I і II Конвенції; підтримують значну кількість видів на території з високим видовим різноманіттям або підтримують важливі популяції одного або декількох видів; містять важливі та/або репрезентативний приклад типів оселищ, що знаходяться під загрозою зникнення; містять унікальний приклад конкретного типу оселища або мозаїки різних типів оселищ; є важливим місцем для одного або кількох мігруючих видів; іншим способом істотно сприяють досягненню цілей Конвенції.

Основні резолюції Бернської конвенції, що стосуються охорони видів фауни і флори та їх оселищ наступні: Резолюція 4, яка містить список природних оселищ, що знаходяться під загрозою і потребують спеціальних заходів щодо їхнього збереження (Resolution No. 4 (1996) listing endangered natural habitats requiring specific conservation measures); та Резолюція 6, яка містить список видів, що потребують спеціальних заходів збереження їхніх оселищ, включаючи мігруючі види (Resolution No. 6 (1998) listing the species requiring specific habitat conservation measures).

Типи оселищ Резолюції 4 Бернської конвенції ґрунтуються на актуальній версії класифікації EUNIS – European Nature Information System of European Environment Agency (<https://eunis.eea.europa.eu/habitats-code-browser.jsp>). Серед основних груп оселищ виділяють наступні, які позначаються певними кодами: А. Морські оселища; В. Прибережні оселища; С. Континентальні поверхневі води; D. Трасовини, верхові та низинні болота; Е. Трав'яні угруповання та угіддя з домінуванням різнотрав'я мохів або лишайників; F. Пустини, чагарники і тундра; G. Ліси та інші заліснені землі; H. Континентальні оселища, позбавлені рослинності, або з розрідженою рослинністю; X. Комплекси оселищ.

Оселищна концепція збереження біорізноманіття окрім Бернської конвенції ґрунтується також на двох директивах Європейського союзу, які є основою функціонування екологічної мережі NATURA2000, яка в свою чергу на законодавчому рівні впроваджена у країнах ЄС. Це Оселищна Директива – Директива Європейського союзу 92/43/ЄЕС про збереження природних оселищ та видів природної фауни і флори (1992 рік); та Пташина Директива – Директива Європейського союзу зі збереження диких птахів (1979 рік). У 2009-му році

редагована та доповнена, як Директива Європейського союзу про охорону диких птахів, 2009/147/ЄЕС. Загалом, ці директиви охороняють близько 1000 видів тварин та рослин, понад 200 типів оселищ.

За межами Європейського союзу та, власне, в Україні – аналогом природоохоронної системи NATURA2000 є Смарагдова мережа (Emerald), яка базується на резолюція №4 та №6 Бернської конвенції. Методологічна та правова основа, цілі та інструменти Emerald мають багато схожого до екологічної мережі NATURA2000, яка функціонує у Європі (остання, на відміну від Смарагдової мережі базується не на резолюції 4 та 6 Бернської конвенції, а на практично аналогічних Оселищній та Пташиній директивах ЄС.

В межах Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачено заходи щодо наближення національного законодавства в секторі «Охорона природи». Бернська конвенція є механізмом впровадження Оселищної та Пташиної директив ЄС в частині створення та функціонування мережі природоохоронних територій. Український перелік мережі Emerald складається з 271 території площею 6,2 млн. га або близько 10 % України (станом на 2016 рік).

У 2017 році постійний комітет Бернської конвенції затвердив форму звітування країн учасниць на виконання рекомендації № 16 (1986) і Резолюції № 5 (1998) Постійного Комітету Бернської Конвенції щодо Смарагдової мережі територій особливого природоохоронного значення (ASCI), у якій перелічені основні критерії до охорони видів та оселищ. Ці критерії є адаптацією форм звітності ЄС, в рамках як Оселищної, так і Пташиної Директив, для використання стосовно Смарагдової мережі. Такий підхід дає змогу для порівняння природоохоронної інформації на загальноєвропейському рівні з використанням даних як Natura 2000 (ЄС), так і Смарагдової мережі (країни не члени ЄС). Звітування країн відбувається з використанням так званого біогеографічного підходу. Біогеографічний підхід означає, що оцінка достатності визначених територій мережі Емеральд для довгострокового збереження видів і оселищ проводиться в межах біогеографічних регіонів.

Основними критеріями оцінки ефективної охорони видів та оселищ визначених Бернською конвенцією на національних рівнях є природоохоронні

статуси видів флори і фауни (для птахів окремо); природоохоронні статуси типів оселищ; статуси та тренди популяцій видів птахів. При цьому Бернська конвенція визнає, що види Червоних списків (національні або міжнародні) мають бути визначені як пріоритетні.

Для оцінки стану популяцій видів, перерахованих у Резолюції № 6 (1998) (за винятком птахів) Бернської конвенції вимагається надати інформацію, що стосується виду (або підвиду), який слід розглядати як "вразливий" на глобальному (біогеографічному) та локальному (популяційному) рівнях.

Для глобального біогеографічного рівня оцінки стану виду збирають наступну інформацію: період, коли було зібрано дані про поширення; картування розповсюдження на території країни; методів оцінки, які застосовувались (повне дослідження або статистично достовірні оцінки; екстраполяція з обмеженої кількості даних; висновок експерта з дуже обмеженими даними; відсутність даних); біогеографічний регіон або морський регіон, де вид трапляється; ареал виду в межах відповідного біогеографічного / морського регіону; оцінюються площа ареалу, напрям, величина короткострокового тренду динаміки ареалу виду та методів їх встановлення, аналогічно оцінюється довгостроковий тренд; зміни та причини змін площі ареалу; основні впливи та загрози; заходи щодо збереження (тип, мета, місце впровадження, відповідь популяції на них тощо); майбутні перспективи; охоплення Смарагдовою мережею.

Для локального (популяційного) рівня оцінки стану виду збирають таку інформацію: чисельність популяції (особини або квадрати сітки розміром 1×1 км або інша одиниця вимірювання); тип оцінки (найкраща оцінка / середнє значення за багаторічний період / 95% довірчий інтервал / мінімум); методів оцінки, які застосовувались (повне дослідження або статистично достовірні оцінки; екстраполяція з обмеженої кількості даних; висновок експерта з дуже обмеженими даними; відсутність даних); напрям, величина короткострокового тренду динаміки популяції виду та методів їх встановлення, аналогічно оцінюється довгостроковий тренд; зміни та причини змін чисельності популяції; основні впливи та загрози; заходи щодо збереження (тип, мета, місце впровадження, відповідь популяції на них тощо); майбутні перспективи; охоплення Смарагдовою мережею.

Окремо оцінюється оселище виду: достатність площі та якості зайнятого оселища; методів оцінки, які застосовувались (повне дослідження або статистично достовірні оцінки; екстраполяція з обмеженої кількості даних; висновок експерта з дуже обмеженими даними; відсутність даних); напрям, величина короткострокового тренду динаміки оселища популяції виду та методів їх встановлення, аналогічно оцінюється довгостроковий тренд.

Для оцінки стану типів оселищ, перерахованих у Резолюції №4 (1996) Бернської конвенції, вимагається надати інформацію про їх стан на біогеографічному рівні, включаючи: період, коли було зібрано дані про поширення; картування розповсюдження на території країни; методів оцінки, які застосовувались (повне дослідження або статистично достовірні оцінки; екстраполяція з обмеженої кількості даних; висновок експерта з дуже обмеженими даними; відсутність даних); біогеографічний регіон або морський регіон, де оселище трапляється; ареал оселища в межах відповідного біогеографічного / морського регіону; оцінюються площа ареалу, напрям, величина короткострокового тренду динаміки ареалу оселища та методів їх встановлення, аналогічно оцінюється довгостроковий тренд; структура та функції оселища (стан оселища, методи його оцінки, тренди динаміки ареалу оселища, список типових видів); зміни та причини змін площі оселища; основні впливи та загрози; заходи щодо збереження (тип, мета, місце впровадження, відповідь оселища на них тощо); майбутні перспективи; охоплення Смарагдовою мережею (в межах ASCI; в межах Смарагдової мережі, тренди змін та методи їх оцінки).

Стосовно видів птахів, перерахованих у Резолюції №6 (1998) Бернської конвенції, вимагається надати інформацію, що стосується виду (або підвиду), який слід розглядати як "вразливий" популяційному рівні, враховуючи сезон, у якому були зібрані звітні дані та розмноження / зимівля / переліт. Стан популяції виду птахів оцінюють за такими критеріями: чисельність популяції (особини / репродуктивні пари / інше); тип оцінки (найкраща оцінка / середнє значення за багаторічний період / 95% довірчий інтервал / мінімум); методів оцінки, які застосовувались (повне дослідження або статистично достовірні оцінки; екстраполяція з обмеженої кількості даних; висновок експерта з дуже обмеженими

даними; відсутність даних); напрям, величина короткострокового тренду динаміки популяції виду та методів їх встановлення, аналогічно оцінюється довгостроковий тренд; зміни та причини змін чисельності популяції; основні впливи та загрози; заходи щодо збереження (тип, мета, місце впровадження, відповідь популяції на них тощо); майбутні перспективи; охоплення Смарагдовою мережею; подається мапа територій розмноження та їх розмір включно із методами оцінки; коротко- та тривалочасвий тренди змін розмірів територій розмноження (тип, напрям, методи оцінки тощо). Додатково подається участь країни у Міжнародних Планах дій щодо видів (SAPs), менеджмент-планах (MPs) та коротких положеннях про менеджмент (BMSs); тип міжнародного плану, чи був прийнятий національний план, пов'язаний із міжнародними SAP/MP/BMS; Оцінка ефективності SAPs для видів, що знаходяться під загрозою зникнення в глобальному масштабі.

Рамсарська конвенція.

Рамсарська конвенція приділяє значну увагу важливості інвентаризації, оцінці та моніторингу водно-болотних угідь як інструментів їх збереження. Мета конвенції – припинити втрати водно-болотних угідь та зберігати існуючі. Завданням конвенції є привернути увагу до проблем водно-болотних угідь та раціонального використання ресурсів. Результати цих робіт є основою для розробки планів управління угіддями (менеджмент-планів), які в свою чергу орієнтовані на підтримку і посилення елементів їх раціонального використання. Збереження та раціональне використання водно-болотних угідь, відповідно із зобов'язаннями, закріпленими в Рамсарській конвенції, передбачає: визначення місця розташування та екологічних характеристик усіх водноболотних угідь (ВБУ); оцінку стану, тенденцій та загроз для кожного водно-болотного угіддя (оцінка); моніторинг стану та тенденцій, включаючи виявлення існуючих загроз і появи нових загроз (моніторинг); вжиття заходів для зменшення будь-яких негативних змін, що спричиняють або можуть спричинити шкоду екологічному стану угіддя.

Рамсарською конвенцією визначено 9 основних критеріїв, за якими ВБУ можуть отримати статус міжнародного значення. До критеріїв групи А належить лише один – 1-ий критерій – тобто сюди відносяться репрезентативні (типові),

рідкісні, унікальні природні або майже природні типи водно-болотних угідь в межах відповідного біогеографічного регіону. До критерії групи В належать водно-болотні угіддя, які мають значення для збереження біорізноманіття. Сюди відносяться критерії від другого по дев'ятний, які можна поділити на чотири групи. Це критерії, що базуються на видах та екологічних угрупованнях (критерії 2-4), критерії, що базуються на водоплавних птахів (критерії 5-6), критерії, що базуються на видах риб (критерії 7-8), критерій, що базується на інших таксонах (критерій 9). Нижче подаємо список критерії 2-9, у яких розшифруємо детальніше якого маркера він стосується: 2 – містить рідкісні види та екологічні угруповання, що знаходяться під загрозою; 3 – збереження біологічного різноманіття конкретного біогеографічного району; 4 – підтримання на критичній стадії життєвого циклу або в несприятливих умовах певних видів; 5 – підтримка > 20000 водоплавних птахів; 6 – підтримка 1 % особин у популяції одного виду чи підвиду птахів водно-болотного комплексу; 7 – підтримка значної частину місцевих підвидів риб; 8 – підтримка джерела живлення для риб, місця для нересту, місця для підростання молоді та/або міграційний шлях; 9 – підтримка 1 % особин у популяції одного виду чи підвиду тварин, які не належать до птахів.

Ключові види для ВБУ міжнародного значення (Критерій 2) Рамсарської конвенції оцінюються за наступними параметрами: розміри популяцій; частка (%) популяції від глобального ареалу; статус згідно МСОП (CR, EN, VU); статус згідно Додатку I CITES; статус згідно Додатку I Боннської конвенції; інший статус (ЧКУ).

Рамсарською конвенцією вимагається оцінка популяцій видів тварин і рослин які мають важливе значення для ВБУ, а також наявність чужорідних інвазійних видів, та інших видів, що є невід'ємною частиною ВБУ. Зокрема оцінюються розміри популяцій; частка (%) популяції від глобального ареалу; ранг виду (ендемізм, регіональний чи інший природоохоронний статус, ресурсне значення); для чужорідних інвазійних – вплив на ВБУ та його компоненти.

Для угруповань і оселищ ВБУ, відповідно до Рамсарської конвенції, оцінюють: тип середовища за класифікацією EUNIS; відповідність це угруповання Критерію 2: включені до Резолюції 4 Бернської конвенції, Додатку 1 Оселищної Директиви ЄС та Зеленої книги України; опис угруповання.

Рамсарською конвенцією була прийнята низка резолюцій, які регламентують проведення різноманітних форм робіт з інвентаризації, оцінки та моніторингу водно-болотно угідь. Зокрема: Резолюція VI.12 «Інвентаризація водно-болотних угідь на національному рівні та кандидати для включення до Списку»; 2. Резолюція VII.20 «Пріоритети для інвентаризації водно-болотних угідь»; 3. Резолюція VIII.6 «Рамкові заходи Рамсарської конвенції щодо інвентаризації водно-болотних угідь»; 4. Резолюція IX.1 Е «Інтегровані рамки для інвентаризації, оцінки та моніторингу водно-болотних угідь»; 5. Резолюція X.15 «Опис екологічного характеру водно-болотних угідь, необхідні дані та вимоги до оцінки стану водно-болотних угідь: гармонізація наукових та технічних вимог»; 6. Резолюція X.16 «Рамки для процесу визначення, інформування та відповіді стосовно змін екологічного характеру водно-болотних угідь».

Боннська конвенція

Мета Боннської конвенції – збереження наземних і морських мігруючих видів тварин, а також птахів повсюди на шляху їх міграції. Завдання конвенції: забезпечення захисту цих видів; охорона або відновлення місць їхнього існування; зменшення впливу перешкод на шляхах міграції та контроль інших факторів, які можуть становити загрози.

Конвенція містить два важливих додатки: Додаток I – включає мігруючі види тварин, що знаходяться під загрозою зникнення; та Додаток II – включає мігруючі види тварин, статус яких є несприятливим – для збереження, регулювання та використання цих видів необхідні міжнародні угоди; а також включає ті види, стан збереження яких був би значно покращений у результаті міжнародного співробітництва, яке може бути здійснене на основі міжнародних угод.

Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів (AEWA), яка діє під егідою Боннської конвенції стосується 255 видів птахів, які екологічно пов'язані з водно-болотними угіддями принаймні протягом частини річного циклу, включає багато видів гагар, пеліканів, бакланів, чапель, лелек, ібісів, косарів, фламінго, качок, лебедів, гусей, журавлів, куликів, мартинів, крячків та інших.

В межах Угоди АЕWA діють ряд резолюцій, які регламентують проведення різноманітних форм робіт з інвентаризації, оцінки та моніторингу водно-болотно угідь, зокрема: Резолюція 1.10 зустрічі сторін Угоди про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів «Природоохоронні керівництва» та Резолюція 6.3 і 7.3 зустрічі сторін Угоди про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів «Покращення моніторингу мігруючих водно-болотних птахів». В рамках Угоди також видано Природоохоронний посібник № 9 (2005) щодо робіт з інвентаризації, оцінки та моніторингу водно-болотно угідь, а саме – «Керівні принципи щодо протоколу моніторингу водно-болотних птахів».

Угода про збереження кажанів в Європі (угода про збереження популяцій європейських кажанів), відома як EUROBATS, діє під егідою Боннської конвенції та спрямована на захист усіх 51 європейських видів кажанів шляхом законодавства, освіти, заходів щодо охорони та міжнародної співпраці з членами Угоди та з тими, хто ще не приєднався. Угода забезпечує основу співпраці щодо збереження кажанів по всій Європі, Північній Африці та на Близькому Сході. Завдання Угоди: моніторинг та міжнародна діяльність; визначення тенденцій популяцій та своєчасне впровадження заходів для вирішення проблем; вивчення наявних даних про міграційну поведінку репрезентативних видів кажанів.

Угода про охорону китоподібних Середземного моря, Чорного моря та суміжних акваторій Атлантичного океану (ACCOBAMS) діє під егідою Боннської конвенції. Регіональний міжнародний договір ACCOBAMS зобов'язує його держави-учасниці щодо збереження китоподібних на їх територіях. Мета Угоди – зменшення загрози китоподібним у Середземному та Чорному морях, а також у суміжній зоні Атлантичного океану на захід від Гібралтарської протоки. Угода охоплює 28 видів китоподібних, які мігрують у межах усієї Угоди. Угода містить II додатки: I – Індикативний перелік китоподібних Чорного та Середземного морів, а також а прилеглої акваторії Атлантичного океану, до яких застосовується ця Угода; II - План збереження видів китоподібних, які мігрують у межах усієї Угоди. План збереження містить 6 пунктів, які стосуються: прийняття та застосування національного законодавства; оцінки взаємодії між людиною та китоподібними та управління нею; охорони середовища існування; дослідження та моніторингу;

зміцнення потенціалу, збирання та поширення інформації, навчання та освіти; реагування на надзвичайні ситуації.

Згідно зі статтею 1 Угоди, географічний обсяг ACCOBAMS наступний: всі морські води Чорного моря та Середземномор'я, їх затоки та моря; внутрішні води, пов'язані з цими морськими водами або взаємопов'язані між собою; атлантичний район, що знаходиться поруч із Середземним морем на захід від Гібралтарської протоки. У 2010 році на зустрічі Сторін Угоди Португалія та Іспанія подали пропозиції щодо розширення зони угоди, задля охоплення частини відповідних зон на півночі Португалії, де присутні популяції китоподібних. Пропозиція була прийнята, як Резолюція A/4.1 (поправка щодо розширення географічної сфери застосування Угоди) і діє на даний момент.

Вашингтонська конвенція (Конвенція CITES)

Мета Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES) – гарантування того, що міжнародна торгівля дикими тваринами і рослинами не створює загрози їх виживанню; договір надає різні ступені захисту для більш ніж 33 000 видів тварин і рослин. Конвенція містить 3 додатки:

Додаток I (800 видів) – містить види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими спричинює чи може спричинити на їхнє існування негативний вплив. Додаток II включає 32500 видів. Містить: 1 – всі види, які на даний час не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля ними не буде регулюватися; 2 – інші види, які мають підлягати регулюванню для того, щоб за торгівлею зразками деяких видів, згаданих в підпункті 1, міг бути встановлений ефективний контроль. Додаток III (300 видів) – містить всі види, які за визначенням будь-якої Сторони підлягають регулюванню в межах її юрисдикції з метою попередження чи обмеження експлуатації та щодо яких існує необхідність співробітництва інших сторін з контролю за торгівлею.

Україна сьогодні активно працює над впровадженням Смарагдової

екологічної мережі, яка в Європі більше по популярна під назвою Emerald. Центральною ідеєю цієї екомережі є створення «територій особливого природоохоронного значення» (Areas of Special Conservation Interest, ASCI). Смарагдова мережа є інструментом реалізації Бернської конвенції (яка також ратифікована в Україні), який був створений Постійним Комітетом Договірних Сторін конвенції. Фундамент екомережі закладений в Рекомендації №16 «Про території особливого природоохоронного значення» виконавчого акту (1989 рік) Бернської конвенції. Назва «Emerald» появилася в 1996 році в Резолюції №3, де йде мова про об'єднання територій згаданих в Рекомендації №16 в одну природоохоронну мережу. Відповідно до концепції, Смарагдова екологічна мережа може охоплювати не тільки європейські країни, але також північно-африканські країни. У зв'язку з впровадженням в Європі «Оселищної» та «Пташиної» директиви та функціонування екомережі NATURA2000, реалізація Emerald призупинилася. Але до цієї ідеї повернулися в кінці 90-их у зв'язку з можливістю реалізації проекту в країнах за межами Європейського союзу.

Впровадження засад Смарагдової мережі в Україні сприяє удосконаленню правових основ збереження біорізноманіття та забезпечує практичні інструменти для формування національної екологічної мережі. Окрім того, методологічна та правова основа, цілі та міжнародні інструменти Emerald мають багато схожого до екологічної мережі NATURA2000. Створення української екологічної мережі на основі Emerald дозволить в майбутньому без значних труднощів приєднати національну екологічну мережу до міжнародної загальноєвропейської екологічної мережі на основі NATURA2000, а також забезпечить можливість порівнювати та з легкістю співставляти з іншими країнами дані природоохоронної діяльності.

Код та назва типу оселищ, які наявні в Україні, зазначені у відповідності до Резолюції № 4 (1996) Постійного комітету [Бернської конвенції](#) "Про зникаючі природні середовища, що потребують запровадження спеціальних заходів для їх збереження" (див. додаток 1). Для верифікації типів оселищ наявних в Україні також рекомендуємо використовувати «Тлущмачний посібник оселищ Резолюції №4 Бернської конвенції, що знаходяться під загрозою і потребують спеціальних заходів охорони» під редакцією Куземко А., Садогурська С., Василюк О. (2017 рік).

Оселища Резолюції № 4 Бернської конвенції є об'єктами, які, за своїми критеріями відповідають складовим елементам ключових та сполучних територій регіональних та місцевих екомереж.

Опис пропонованої ділянки, яку планується включити до національної екологічної мережі, на регіональному та місцевих рівнях, здійснюється за наступною схемою (за методикою, яка зазначена в посібнику «Залучення громадськості та науковців до проектування мережі Емеральд (Смарагдової мережі) в Україні» за ред. А. Куземко) (Куземко, 2017).